

Välfärdsstatens professionella hembitråde

PIRJO MARKKOLA*

Tammerfors universitet

Karin Carlsson, *Den tillfälliga husmodern: Hemvårdarinnekåren i Sverige 1940–1960* (Lund: Nordic Academic Press 2013). 240 s.

Inledning

I sin avhandling studerar Karin Carlsson en speciell kvinnlig yrkesgrupp och dess historia i Sverige: hemvårdarinneyrket. Hemvårdarinnor var kvinnor som utbildades för att hjälpa de privata hushållen i fall husmodern var sjuk eller av någon annan anledning inte hade möjlighet att sköta hushållet. Hemvårdarinnans uppgift var att städa, laga mat och ta hand om barnen. I Sverige utexaminerades de första hemvårdarinnorna år 1944 och statsbidrag till kommuner som anställde utbildade hemvårdarinnor introducerades samma år.

Hemvårdarinnornas verksamhet formade en väsentlig del av den sociala hemhjälpen som organiserades av kommuner. Systemet med utbildade hemvårdarinnor fungerade relativt bra fram till 1960 då statsbidraget upphörde och hemvårdarinneyrkets karaktär förändrades.

Under den period som studeras i avhandlingen fanns det tre centrala drag i hemvårdarinneyrket som skiljde hemvårdarinnor från andra hemarbetande, avlönade kvinnor. De var utbildade, deras lön var subventionerad av staten och de var anställda av kommunen, men de arbetade i de privata hemmen. Fastän utbildningen, statsbidraget och den kommunala arbetstagarpositionen definierade hemvårdarinnan, fanns det många spänningar inom yrkespositionen. Hemvårdarinnorna befann sig mellan det privata och det offentliga, mellan modern och hembiträdet, mellan tradition och modernitet. Det är dessa spänningar som på många sätt utgör utgångspunkten för Karin Carlssons diskussion i avhandlingen.

* Professor i historia; fakultetsopponent

Syfte, frågor och begrepp

Avhandlingens syfte är att studera den sociala hemhjälpens som välfärdsinstitution, orsakerna till att den etablerades och dess utveckling. Tre centrala begrepp eller tematiska infallsvinklar är hemarbete, omsorg och välfärd. Själva begreppet social hemhjälp kunde med fördel ha problematiserats och historiseras vidare eftersom begreppet ändå utgör en sådan väsentlig del av studien. Enligt Carlssons något tillspetsade definition kan hemvårdarinnan ses som välfärdsstatens professionella hembiträde. Som ersättare för modern var hon en husligt anställd som var tillgänglig för alla i samhället. Genom diskussionen om hemarbetet eller det husliga arbetet utvidgas hemvårdarinnornas korta historia till en lång historia med rötter i bondesamhällets system med legohjon och tjänstepigor fram till den aktuella frågan om skattesubvention av hushållstjänster i dagens Sverige. Syftet att underlätta det husliga arbetet är närvarande både i den efterkrigstida sociala hemhjälpens och i de senare skattesubventionerna fastän formerna för detta var föränderliga. Även synen på mödrarnas arbete har förändrats. De mödrar som hjälptes var i början hemarbetande men byttes senare ut mot förvärvsarbetande.

Carlsson påpekar att husligt anställda "alltid" har haft en arbetsrättslig särställning. Alltid betyder här från och med 1600-talet. Även på 1900-talet har det husliga arbetet varit litet annorlunda jämfört med den övriga arbetsmarknaden. Hemvårdarinnors uppgifter bestod av husligt arbete men deras position skiljde sig från hembiträden eller andra privat avlönade hemarbetande grupper. De var utbildade, uniformsklädda representanter för det offentliga. Carlsson menar att den sociala hemhjälpens kan betraktas som ett försök att professionalisera det husliga arbetet, men hon är också medveten om att det inte var första gången husligt arbete blev föremål för professionaliseringssträvanden. Etableringen av Hemmens Forskningsinstitut är ett tydligt exempel av försöket att förvetenskapliga det husliga arbetet. Huslig ekonomi som skolämne, hemsysterutbildningar, husmodersskolor och lant-hushållsskolor är andra exempel på dessa strävanden.

Staten hade en central roll i organiserandet av den sociala hemhjälpens, och Carlsson undrar varför: Varför tog staten ett ekonomiskt och organisatoriskt ansvar för hushållens hem- och omsorgsarbete? Carlsson är också intresserad av den statliga inblandningens konsekvenser. Hon studerar hur den statliga inblandningen påverkade hemvårdarinnekårens arbetsrättsliga perspektiv och yrkets status.

Det andra centrala begreppet i avhandlingen är omsorg. Hemvårdarinnornas omsorg riktades mot sjuka mödrar samt barn och deras uppfostran. Carlsson följer den norska sociologen Kari Waerness som har presenterat en uppdelning mellan omsorg om varandra och omsorg för andra, och menar att denna konceptualisering kan tillämpas även när det avlönade husliga

arbetet studeras. Carlsson konstaterar att betydelsen av arbetets innehåll förskjuts beroende på varför det utförs.

Utifrån omsorgsperspektivet lyfter Carlsson fram två relevanta aspekter: emotionernas betydelse och hemvårdarinnornas relation till staten. Hon frågar hur hemvårdarinnekåren förhöll sig till och hanterade de emotionella delar som ingick i omsorgen som arbete. Dessutom vill hon förstå hur statens ambitioner och hemvårdarinnornas verklighet förhöll sig till varandra. Förhållandet mellan emotioner och professionalisering skapar ett spänningsfält som kopplar ihop två relativt olika forskningstraditioner som kunde ha diskuterats vidare.

Det tredje centrala begreppet eller temaområdet är välfärd. Den sociala hemhjälpen med hemvårdarinnor i spetsen etablerades under en period när statens ansvar för välfärdens produktion utökades. Hemvårdarinneyrket är ett tidigt exempel på en statlig organisering av hem- och omsorgsarbete i offentlig regi. När en stor del av välfärdshistorisk forskning har fokuserat på socialförsäkringar, tar Carlsson i stället upp serviceproduktionen. Hon synliggör olika former av välfärdsproduktionen och är också uppmärksam på dess icke-statliga föregångare. Hennes ambition är att sätta politiken i relation till praktiken. Hon undersöker hur visioner följdes eller inte följdes på den lokala nivån. Samarbetet mellan stat, landsting, kommun och andra aktörer belyses i avhandlingen.

Social hemhjälp är inte ett helt nytt ämne i nordisk historiografi, men i Sverige är den tidigare forskningen inte så omfattande. Sociologen Lars Evertsson har undersökt statens roll och funktion för tre kvinnliga yrkesgrupper varav en grupp utgjordes av hemvårdarinnor. För Danmarks del kan man hitta två större studier om hemhjälpens historia, en av Hanne Marlene Dahl och en av Jørn Henrik Petersen. För Finlands del finns det Leila Simons samhällsvetenskapliga avhandling från år 1990, som betraktar hemhjälpen ur ett emancipationsperspektiv. Därtill finns det några kortare studier som diskuterar hemvårdarinnor i Norden antingen på ett politiskt plan eller med fokus på omsorgsarbetet. Som Karin Carlsson påpekar är praktiknivån underproblematiserad i de flesta tidigare studier, men eftersom det finns tillgänglig forskning om hemhjälpens historia i Norden, skulle det ha varit möjligt att diskutera den svenska hemvårdarinnekåren ur ett komparativt perspektiv eller sätta den i en nordisk kontext.

Carlsson diskuterar hur statliga visioner omsattes i praktiken och betraktar hem- och omsorgsarbetet både som en politisk fråga och som ett professionaliseringsprojekt. På ett övergripande plan är hennes ambition att "diskutera det historiskt sett svåra i att göra hem- och omsorgsarbetet till ett 'riktigt' arbete", och där lyckas hon riktigt bra. I inledningen definierar Carlsson flera frågeställningar som även motsvarar avhandlingens kapitel.

Frågeställningarna rör sig på två nivåer: vision och praktik. Vision eller perspektivet ovanifrån står för den ena av avhandlingens centrala aktörer, nämligen staten. Den andra centrala aktören är hemvårdarinnekåren som kollektiv, och den står för praktik eller perspektivet underifrån. Frågeställningar lyder: Hur motiverades ett statligt ekonomiskt och organisatoriskt stöd till den sociala hemhjälpen? Hur organiserades den sociala hemhjälpen på statlig nivå, landstingsnivå och kommunal nivå? Hur såg det kommunala handlingsutrymmet ut och vad kan detta berätta om statens relation till produktionen och distributionen av välfärd? Vilka strategier använde sig staten av för att skapa ett eftertraktat och statusfyllt yrke av denna form av hem- och omsorgsarbete och vilka hinder mötte man? Hur hanterade hemvårdarinnekåren statens önskan att skapa en profession, och hur verkade den för att forma sin yrkesidentitet och erhålla god arbetsrättslig status? Hur förändrades den sociala hemhjälpens verksamhet över tid och hur kan dess relativt snara avveckling förklaras?

Avhandlingens källmaterial består av flera huvudgrupper. Statligt material, det vill säga författningar, Socialstyrelsens råd och anvisningar, korrespondens, utredningar och skrivelser, är den första huvudgruppen av materialet. Den andra huvudgruppen består av Stockholms stads hemhjälpnämnds arkiv. Viktigt material hämtas också från Svenska hemvårdarinnaförbundets arkiv och medlemstidning. Socialstyrelsens statistik ger information om praktikinivån. Därtill har statliga utredningar och riksdagsmaterial använts. Analysen av materialet är lyckad men på några ställen skulle tydligare hänvisningar till källmaterialet ha hjälpt läsaren att följa forskarens argumentation bättre. Dessutom förklaras en del viktiga vändningar endast i fotnoter.

Utöver begreppen hemarbete, omsorg och välfärd är genusdiskurs ett centralt begrepp i avhandlingen. Begreppet hänvisar till dominerande föreställningar kopplade till kön, frågeställningar som påverkar sociala relationer och sättet att tala och tänka. Carlsson menar att genusdiskursens innehåll förändras över tid samtidigt som den kan vara kontextspecifik.

Innehåll och upplägg

Avhandlingen består av sammanlagt sju kapitel varav ett utgörs av inledningen och ett annat av en sammanfattande diskussion. De två första substanskapitlen diskuterar huvudsakligen tiden före hemvårdarinnor, det vill säga de problem och problemlösningar som inleddes före den egentliga hemvårdarinneverksamheten. Kapitel två handlar om motiven till den sociala hemhjälpens början. Där visar Carlsson hur befolkningskrisen, bristen på huslig arbetskraft, det vill säga hembiträden, risken för hemmets splittring, tanken om okunniga husmödrar, fattigdomen, folkhälsoproblemet och sam-

hällsekonomin utgjorde den sociala hemhjälpens kontexter och de problem som skulle lösas med inrättandet av den sociala hemhjälpen. Ett centralt material som analyseras är 1943 års utredning. En viktig bakgrund till den sociala hemhjälpen hittar Carlsson i olika filantropiska verksamheter. I kapitel tre presenteras filantropiska initiativ som den sociala hemhjälpens föregångare och diskuteras organiseringen av den sociala hemhjälpen med socialstyrelsen, landstinget och kommuner som ansvariga aktörer. Även olika lokala lösningar och alternativ till den sociala hemhjälpen diskuteras. Carlsson konstaterar att den gamla lösningen iklädde nya kläder samtidigt som rådande ideal inte utmanades. Genom hemvårdarinnor blev familjen en vårdinstitution i statens tjänst.

I kapitel 4 visas hur hemvårdarinnan som tillfällig husmoder skapades. Professionalisering är en central fråga när traditionellt kvinnligt arbete förvandlades till ett yrke med speciella kunskapskrav och urvalskriterier. Carlsson är intresserad av Socialstyrelsens strategier att skapa ett riktigt yrke och de svårigheter som detta projekt mötte. Med hjälp av materialet från Socialstyrelsen analyseras skapandet av en ny kvinnlig yrkeskår. Här hittar man flera ambivalenta drag. Samtidigt som man använde utbildning för att öka hemvårdarinnornas status, öppnades även alternativa, kortare vägar, till och med dispens från utbildningen om sökanden var en erfaren husmoder. Samtidigt som utbildningen betonades kunde "vem som helst" skaffa kompetensen på annat sätt. Därtill visar Carlsson hur kalltanken utgjorde ett av de viktigaste fundamenten i hemvårdarinnekårens yrkesidentitet. På ett spännande sätt argumenterar hon för att många av de strategier som användes för att öka hemvårdarinnornas status underminerades redan från början. Fältet som skapades blev ambivalent och otydligt. Det var inte möjligt för hemvårdarinnekåren att skapa en gemensam och specifik kunskapsbas eftersom olika grupper av hemvårdarinnor arbetade sida vid sida. Enligt Carlsson var en hemvårdarinna till sina delar alltid utbytbar.

I kapitel 5 ger Carlsson röst åt hemvårdarinnekåren, men inte som individer utan som kollektiv. Hemvårdarinnors fackliga strategier och arbetsrättsliga situation står i fokus. Även hinder för fackliga strategier lyfts fram. Svenska Hemvårdarinneförbundet var samtidigt en yrkes- och intresseorganisation. Eftersom hemvårdarinnorna hade en tjänstemannastatus blev det Sveriges Kommunaltjänstemannaförbund som skulle föra hemvårdarinnornas talan vid fackliga förhandlingar. Men även här fanns det flera ambivalenta eller problematiska drag. Hemvårdarinnornas organiseringsgrad var låg, högst 30 procent. Dessutom fanns det flera olika sätt att organisera sig fackligt. På ett intressant sätt diskuterar Carlsson orsaker till det bristande fackliga intresset inom kåren. Föreningsaktivister påpekade kalltanken som en av de största hinder för den fackliga organiseringen. Men det var inte endast

enskilda hemvårdarinnornas val som förorsakade problem. Det faktum att hemvårdarinnornas arbetsvillkor reglerades från två håll skapade en del oklarheter. Samtidigt som Socialstyrelsens råd och anvisningar reglerade arbetsvillkor, förhandlade Sveriges Kommunaltjänstemannaförbund fram bättre villkor. Med tiden förlorade Socialstyrelsens råd och anvisningar sin funktion. Carlsson påpekar också Socialstyrelsens tredubbla lojaliteter som förklaring till dess försiktiga agerande i hemvårdarinnornas sak. De hade hemvårdarinnorna, de hjälpmottagande familjerna och statens önskemål och behov att förhålla sig till.

Statsbidraget till den sociala hemhjälpen upphörde 1960, men i kapitel 6 utvidgar Carlsson diskussionen till utvecklingen på 1960-talet och frågar vilka konsekvenser det indragna statliga bidraget fick. Samtidigt förändrades genusdiskursen och Carlsson analyserar hur dessa förändringar påverkade den sociala hemhjälpsverksamheten och vilka konsekvenser det i sin tur fick för hemvårdarinnorna som yrkeskår. Två nya arbetsområden, barnomsorg och äldreomsorg kom att påverka den sociala hemhjälpens innehåll och tyngdpunkter. Den särskilda hemhjälpen som riktades mot de äldre började växa fram. Även här var det ofta frivilliga organisationer som initierade verksamheten men visst samarbete med kommuner förekom. Äldreomsorg och nya arbetsgrupper såsom hemsamariter fick större uppmärksamhet. Carlsson konstaterar att hemsamariternas specialisering mot äldreomsorgen konkurrerade ut hemvårdarinnorna och de fick ta hand om de arbetsuppgifter som hemsamariterna lämnade efter sig.

Förändringar i barnfamiljer påverkade också hemvårdarinnornas arbetsfält. När hemvårdarinneyrket skapades var syftet att avlasta hemarbetande mödrar, men på 1960-talet var det ofta yrkesarbetande mödrar som skulle ha behövt hemhjälp när barnen var sjuka och inte kunde skötas i daghem. Då anställde man barnvårdarinnor i stället för hemvårdarinnor. Dessa nya drag ledde till sänkta kompetenskrav och försvagad yrkesidentitet bland hemvårdarinnor. Ambitionen att skapa ett riktigt och värlövlat arbete av hem- och omsorgsarbetet övergavs.

Slutomdöme

Som helhet är Karin Carlssons avhandling en väl skriven och viktig studie om den svenska välfärdstatens historia ur ett service- och genusperspektiv. Carlsson fokuserar på en speciell kvinnlig yrkesgrupp som utbildades för att hjälpa de privata hushållen. Med hjälp av denna yrkesgrupp studerar Carlsson den svenska välfärdstatens historia. Hon bidrar till den snabbt växande genusforskningen inom nordisk och internationell välfärdshistoria och ekonomisk historia. Avhandlingens starka sidor består av ett innovativt ämnesval, självständig och lärd forskningsdiskussion. Därtill öppnas nya,

relevanta perspektiv i genus- och välfärdshistorisk forskning.

Carlssons starka historiserande forskningsansats är värd att omnämnas. Fastän avhandlingens fokus ligger på de svenska hemvårdarinnornas historia från 1940-talet till 1960-talet, lyckas Carlsson anknyta avhandlingens ämne till en längre historia som visar "hur det avlönade hem- och omsorgsarbetet ständigt antar nya former och anpassar sig till tid och rum", för att använda författarens egna ord. Hemvårdarinnornas verksamhet formade en väsentlig del av den sociala hemhjälpen som erbjöds av kommuner och utgjorde en viktig länk i svensk välfärdsproduktion.

Avhandlingen är baserad på grundlig forskning och relevant material som analyseras skickligt. Centrala teoretiska och metodologiska begrepp förklaras och definieras, men många empiriska begrepp förblir otydliga. Carlssons fint löpande, narrativa grepp bygger på tunga fotnoter med viktiga forskningsdiskussioner. Den tunga forskningsdiskussionen som förs i fotnoter är samtidigt en styrka och en svaghet, men jag tolkar denna uppdelning närmare som en utmaning för hennes framtida forskning. Carlsson har utmärkta utgångspunkter att ägna sig åt ännu djupare nordiska och internationella komparativa frågeställningar som sätter den svenska utvecklingen i dess samhälleliga kontext. Karin Carlssons avhandling utgör ett viktigt bidrag till den nordiska välfärdsstatens spännande genushistoria.